

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 120 (2007)

Artikel: Lungatg d'instrucziun e scolaziun da lungatg ella situaziun plurilingua cun lungatgs minoritars
Autor: Collenberg, Cristian
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-236916>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 30.06.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Lungatg d'instrucziun e scolaziun da lungatg ella situaziun plurilingua cun lungatgs minoritars

Cristian Collenberg

In cass special? – Introducziun

Minoritads linguisticas dat ei – quei ei bein enconuschent – buca mo tier nus en Svizra ed el Grischun, mobein praticamein en mintga tiara europeica, era en quellas «naziuns» che fan la pareta dad esser monolinguas. La situaziun linguistica minoritara generescha numerusas damondas che pon interessar la perscrutaziun. Per ina persuna che s'occupescha da damondas da formaziun e didactica mereta la rolla ch'ils lungatgs minoritars ed ils lungatgs da purtada generala giogan ell'instrucziun e scolaziun in'attenziun adequata, ed igl ei era interessant da sefar pertscharts co la cuminonza pintga e la maioritad van entuorn cun quei fatg.

Ina lavur tier quei tema sa buca esser enzatgei auter ch'ina emprova da s'orientar schi bein sco pusseivel dalla realitad existenta. Cun paregliar ina situaziun (apparentamein) enconuschenta cun quei ch'ei sesviluppau e vegn praticau en auters loghens eis ei pusseivel da giudicar meglier en tgei context che nus sligiein nos problems che sedatan ord la realitad plurilinguistica. Aschia sesprovel jeu da resummar igl emprem schi cuort sco pusseivel quei che vala el Grischun – ella part romontscha ed els territoris cun dominonza tudestga – ed jeu skizzeschel silsuent in per exempels ord autras regions geograficas. Quels ein buca vegni selecziunai sut la vesta dalla parentella linguistica, il criteri ei en quei cass la grondezia dalla gruppa e la posiziun digl «agen» lungatg (minoritar) enviers il(s) lungatg(s) vischinont(s). El rom da quella lavur dat ei claras limitas, e naturalmein astgan ins buca snegar che la schelta seigi era empau casuala. Quei proceder selai denton legitimar cun il fatg ch'ins ei avisaus sin informaziuns e ch'ins sa considerar e giudicar cun buna cunscienza mo ils cass els quals ins ha giu la pusseivladad da survegnir ina certa investa. Il diember da cass para denton tuttina sufficients per metter en discussiun in per damondas centralas ed empruar da formular in per enconuschientschas en connex cun quellas.

Las damondas centralas

Mia intenziun ei stada quella da tematisar enzaconts aspects centralis per sefar pertscharts co nossa pratica linguistica en scolas romontschas e bilinguas (tudestg-romontsch) sepresenta ella cumparegliaziun internaziunala. Per saver far quei setracta ei da sclarir las premisas da quella cumparegliaziun. Igl emprem mument savess ins haver l'impressiun che la situaziun el Grischun seigi clara e drovi neginas explicaziuns, quei ch'ei denton, sco nus vegnin a veser, buca senz'au-ter il cass. Tier las situaziuns da referenza vegn ei presentau igl emprem tgei ch'ei caracteristic e con lunsch che las relaziuns ein cumparegliablas ni differentas. Las informaziuns che vegnan integradas en quei artechel sebasan sin presentaziuns ord las tiaras pertuccadas, accessiblas generalmein (paginas d'internet), sin litteratura ord la didactica e sin informaziuns da personas da contact ch'ein confruntadas directamein cun la situaziun specifica.

Miu interess seconcentrescha cunzun sin ils concepts didactics che seresulteschan ord tut ils facturs impurtonts che defineschan la scola dils loghens pertuccai.

Igl emprem vegn tractau la damonda, cu ins entscheiva cun l'instrucziun dil lungatg minoritar (indigen) e tgei status che quel, respectiv il secund lungatg ha ell'instrucziun. Orda quei sedattan damondas da relevanza didactica, sco per exempel partenent ils concepts d'intermediaziun e promoziun, la moda d'alfabetisaziun, il diever dil lungatg els differentes roms e la cuntinuitad dil lungatg durent la carriera da scola, e cunzun eis ei era da sedumandar per tgi che l'instrucziun da tgei lungatg(s) ei obligatoria. Naturalmein che quei implichescha era la preparaziun da scolasts e scolastas per lur incumbensa, e sch'ins mass el detagl savess ins era intercurir tgei metodas che vegnan applicadas per in ni l'auter lungatg. Ed in punct impurtontissim fuss era co il stadi s'engascha per metter a disposiziun material d'instrucziun (mieds) ed arranschaments per qualificar ed accumpignar quellas personas ch'instrueschan ils lungatgs. El rom da quei tractat san ins denton buca far auter ch'in pèr remarcas en quella direcziun; rispostas pli claras savess pèr in studi pli approfondiu purtar. Tuttina lubescha quella inventarisaziun da situar quei che succeda el Grischun romontsch en in connex empau pli general.

1. Romontsch e tudestg ella scola primara grischuna – La situaziun actuala

Ils romontschs seigien bilings, quei vegn detg e repetiu cun mintga caschun. Malgrad ch'jeu sai tgei ch'igl ei manegiau cun quei e supponel ch'jeu encorschi era endretg l'intenziun ch'ei colligiada cun quella «constataziun» sesentel jeu obligaus da far valer ina precisiun. Pli correct fuss ei da dir: Tut ils affons romontschs daventan plurilings, sil pli tard tras la scola.

Cheutras che quasi tut nos raschienis sur dalla posiziun dil romontsch e dalla cumpetenzza linguistica dils romontschs ensiaran adina puspei enzatgei sco in sforz d'explicar e sedrezzan savens ton als jasters sco alla cuminonza senza eis ei forsa nizeivel e giustificabel da simplificar. Mo en in discuors differenziau eis ei tuttina indispensabel da prender serius il fatg che la plurilinguitad stuess vegnir tschaffada empau pli adequatamein. Tgi ch'ei confruntaus cun plirs lungatgs ni auda e drova per exempel en sia veta da mintga di pli ch'in lungatg, ei en in cert senn plurilings, mo enzatgei pli exact davart siu status linguistic san ins dir pèr cu ins ha fatg las observaziuns necessarias davart la funcziun dils singuls lungatgs els secturs linguistics (p. ex. co ei stat cun il lungatg famigliar ed il diever ella cuminonza pli gronda ordeifer la famiglia) ni sch'ei setracta plitost da cumpetenzas passivas che activas els singuls lungatgs¹. Tgi che seconfrunta cun la realitad ellas vischnauncas grischunas sa ch'ei dat en quei grau in grond spectrum e che mintga emprova da sistematisaziun frunta sin limitas, per quei che la situaziun ei ordvart varionta. La tendenza ei quella d'attribuir allas vischnauncas pintgas da character rural ina substantza pli «romontscha» ed allas regiuns pli turisticas (e beinstontas) la bilinguitad avanzada, e quei savess muntar ch'ei detti egl emprem cass tendenzialmein in deficit da tudestg ed en l'auter ina posiziun pli falombra dil romontsch, mo en verdad constat quei – per differentes motivs² –

¹ GERLIND BELKE: *Mehrsprachigkeit im Deutschunterricht*. Sprachspiele – Spracherwerb – Sprachvermittlung, Hohengehren 3/2003, p. 6 ss.

² Preschientscha da gruppas immigradas els loghens turistics, famiglias immigradas era ellas vischnauncas periferas.

per regla ni en in cass ni en l'auter. Forsa savess ins anflar in consens ella suandonta constataziun: La proximitad dil tudestg (tras ils mieds da massa e la mobilitad dalla populaziun) ei carschida per tut las regiuns e valladas, il status dil lungatg e la preschientscha ella publicitad ein denton fetg different, denter regiun e regiun era, mo savens era denter ina vischnaunca e l'autra ella medema regiun³.

Ils lungatgs en scola

El mument che quei artechel vegn scret eis ei gia fetg probabel che l'entschatta dall'instrucziun da tudestg vegn a vegnir fixada in onn pli baul che tochen uss. Ussa emprendan ils affons che frequentan la scola fundamentala romontscha tudestg ella quarta classa, els emprendan quei lungatg intensivamein, e quei en la varianta standard, a bucca ed a scret. Els emprendan independentamein da lur biografia linguistica, ni, per reprendre il patratg da sisura, ei gioga negina rolla sch'els ein ord motivs famigliars bilings en in grad avanzau ni han semplamein certas enconuschientschas passivas dallas qualas era affons ord ina famiglia cun communicaziun spirontamein romontscha disponan. Sche nus vulein buca risguardar quellas (paucas?) excepziuns da famiglias cun affons ch'ei gia stai a scola en in liug da lungatg tudestg ch'imigreschan el territori romontsch emprendan tuts ella quarta classa da scriver il standard tudestg. (Ch'ils affons vegnan era a stuer discuerer dialect ella pratica dalla scolaziun cuntinuonta e pli tard ella veta da professiun ei, sch'jeu vesel endretg, aunc mai stau in tema ch'ei vegnius discutaus els tscherchels incumbensai cun damondas da scolaziun el Grischun).

La scola fundamentala romontscha⁴ ha saviu semantener en certas regiuns romontschas tochen oz, malgrad ch'il romontsch ei daventaus

³ CURDIN CADUFF: *Die Entwicklung der Stellung der romanischen Sprache in den Gemeinden Laax und Schluein zwischen den Jahren 1950 und 2000*. Lavur da diplom alla Scol'aula da pedagogia dil Grischun, Cuera 2006.

⁴ Ina descripziun dalla situaziun, che cuntegn denton entginas informaziuns ch'ei buca actualas pli, ei vegnida publicada igl onn 1995; CLAUDIO GUSTIN: *Das Schul-*

gia avon decennis il lungatg minoritar. En quella situaziun salva la scola el ver senn dil plaid il romontsch sco lungatg plidau e scret, era sch'il diever practic serestrenscha en certs loghens denton spirontamein (cun excepziun da quels cass nua ch'il lungatg da famiglia ei il romontsch) sin la scola. Era leu vegn il tudestg introducius ella quarta classa. Ei para dad esser aschia che la gronda pluralitad dils scholars han en quels loghens il tudestg sco lungatg che vegn dominaus il meglier, e consequentamein «emprendan» ils biars affons en quei cass in lungatg ch'ei tut auter ch'in lungatg jester per els. Mieds d'instrucziun ligionts dat ei buca per quella situaziun; scolasts e scolastas elegian sezs lur manuals e lur material d'instrucziun, per ordinari ord la purschida ch'ei destinada per la scola tudestga⁵.

Dapi ils onns novonta dil 20avel tschentaner ei il diember dils tips da scola carschius, e la varietad progreda veseivlamein. Sco reacziun sin il squetsch dalla populaziun buca romontscha che voleva midar dalla scola fundamentala romontscha alla scola tudestga han ins sviluppau punctualmein la scola bilingua en vitgs tradiziunalmein romontschs, igl emprem a Bravuogn cun in model plitost improvisau ch'ei era vegnius modificaus el decuors dils onns. Oz vegn ei fatg romontsch sco rom en ina dotaziun empau pli aulta che la minimala ch'ei previda per loghens cun scola fundamentala tudestga e romontsch sco rom.

system in der rätoromanischen Schweiz. En: Scuola e lingue – Schule und Sprachen – Scola y lungac, ed. digl Istitut pedagogich Ladin. Meran 1995, p. 107–111. – Rico Cathomas presenta en sia dissertaziun ils «tips da scola» el Grischun e definescha quels en emprema lingia generalmein ord la vesta dall'appartenenza al territori linguistic. El fa era attents sin las variantas ch'ei dat ellas scolas nua ch'il romontsch cumpara egl urari. RICO CATHOMAS: *Schule und Zweisprachigkeit.* Immersiver Unterricht: Internationaler Forschungsstand und eine empirische Untersuchung am Beispiel des rätoromanisch-deutschen Schulmodells. Münster/New York/München/Berlin 2005, mira surtut p. 155–160.

⁵ Mira la pagina dalla Centrala chantunala per mieds d'instrucziun, www.lmv.gr.ch/dfr. Actualmein serestrenscha il cantun sin ina pagina cun recumandaziuns per mieds d'instrucziun che derivan dalla fiera ordeifer il cantun. Ils davos mieds ch'ei vegni creai per emprender tudestg en scola romontscha van anavos sils onns 80 dil 20avel tschentaner.

Il model da Samedan, naschius medemamein ord il basegns da salvar il romontsch en quella scola ch'ha giu ina gronda impurtonza per la defensiun dalla posiziun dil romontsch ell'Engiadin'Aulta, ei vegnius indroductus suenter ina pli lunga fasa da preparaziun igl onn 2002⁶.

Era a Samedan han ins vuliu porscher in'alternativa all'aboliziun smanatschonta dalla scola romontscha ed ha giu l'intenziun da francar il romontsch tras gl'entir temps da scola, naven dall'emprema classa tochen alla fin dil scalem superiur. Quell'intenziun ei vegnida integrada en in concept da plurilinguitad, per il qual ei era central che la scolaziun interculturala seigi ina valeta impurtonta. Cun igl augment dallas uras en romontsch tochen als davos onns da scola han ins vuliu megliurar las enconuschientschas dil romontsch e cheutras era la posiziun dil lungatg originar dalla regiun. Quei project ei vegnius accumulignaus intensivamein tras experts dall'universitad da Friburg che interquaran era regularmein ils resultats dil project⁷.

Sco proxim project da scola bilingua en territori oriundamein romontsch figurescha la vischnaunca da Trin. Ils motivs per midar dalla scola fundamentala romontscha alla scola bilingua ein semeigliants sco a Samedan, il model ei denton vegnius sviluppau el liug. El detagl eis ei (aunc) buca pusseivel da giudicar co la pratica ch'ins ei vidlunder da sviluppar vesa ora definitivamein.

En analogia cun Samedan ein ulteriuras scolassas en Engiadin'Aulta sedecididas per il model da scola bilingua (Puntraschigna, Bever, Schlargna). L'acceptanza per quei model el territori romontsch cun ina gronda maioritad tudestga ei sco ei para ordvart gronda. Viu dall'intenziun primara anora, da promover il romontsch en moda schi effizienta sco pusseivel, eis ei aunc memia baul da vuler giudicar definitivamein davart il success; ils emprems resultats ein aschia ch'ins sa

⁶ Suenter la fasa d'empreva (1996–2000) ei il model vegnius simplificaus. L'approbaziun dalla Regenza ei succedida per igl onn 2002. Mira pagina www.liarumantscha.ch/schule (2006).

⁷ Par. il rapport Schulprojekt Samedan, Datenerhebung 2005, 4. Zwischenbericht (www.unifr.ch).

considerar il model sco ina sligiazion cun aspects positivs, senza ch'ins havess denton motivs da daventar euforics⁸. La gronda acceptanza dalla scola bilingua a Samedan ha revificau la discussiun d'introducir la scola bilingua egl entir territori romontsch, in postulat che vegn adina puspei activaus, per l'emprema gada ils onns 70 dil davos tschentaner suenter la dissertaziun da Bernard Cathomas⁹ che voleva remplazzar «la scola germanisonta cun la scola bilingua», ils onns 2000 cun in postulat el Cussegl grond ed il davos temps sco detg en consequenza dalla midada ell'Engiadin'Aulta.

Ord la vesta dalla protecziun e promoziun dil lungatg minoritar füss l'introducziun dalla scola tudestga-romontscha da beneventar dapertut leu nua ch'ins ha introduciu gia il 19avel tschentaner la scola tudestga en vischnauncas che s'udevan oriundamein tier il territori romontsch, mo nua ch'il tudestg era da gliez temps fetg presents ni, per dir ei en ina moda forsa gest aschi adeguata, nua che la posiziun dil romontsch ella veta e schientscha publica era gia da lezzas uras fleivla (Tumliasca, Andeer, Glion). Igl ei legreivel ch'igl ei reussiu d'instituir ina scola bilingua en in liug da gronda muntada regiunala, numnadamein el marcau da Glion ch'entscheiva cun l'instrucziun bilingua igl onn 2008. Ei valesse la peina da descriver e documentar il process naven dalla retschercha d'Annalisa Cathomas¹⁰ tochen all'iniziativa per ina scola bilingua, las decisiuns per il model concret e la finala per il romontsch standardisau (igl onn 2007) sco varianta instruida. Cun Glion havein nus igl empren cass nua ch'in liug che risguardava il romontsch mo sco rom che vegneva instruius cun duas uras per jamna senza applicar quel sco lungatg d'instrucziun per roms defini, surprenda il model

⁸ Igl empren rapport discuora aunc da resultats «cuntenteivels» per il romontsch, e partenent las cumpetenzas dil romontsch e la tenuta viers quel sil scalem superiur dat ei era enzacontas remarcas che meretan atenziun, mira rapport 2005, p. 25.

⁹ BERNARD CATHOMAS: *Erkundungen zur Zweisprachigkeit der Rätoromanen*. Eine soziolinguistische und pragmatische Leitstudie. Bern/Frankfurt a.M./Las Vegas 1977.

¹⁰ ANNALISA CATHOMAS: *Eine zweisprachige Schule Deutsch-Rätoromanisch in Ilanz und Andeer?* En: *Contact*. Mitteilungen der Neuen Helvetischen Gesellschaft 18/92(2005), p. 8-9.

dalla scola bilingua e revaletescha cun quei il romontsch en moda decidentia. Ei fuss imaginabel che tut quels loghens, nua ch'ins enconuscha il sistem d'instruir romontsch en ina dotaziun minimala per tener quen dil fatg ch'ei settractavi inaga dil lungatg local, savessien midar il sistem tenor il model da Glion, mo quei vegn strusch ad esser realisabel, probabel gnanc en singuls cass. Per ina perquei che la posiziun dil romontsch, daventaus minoritars gia daditg, ei buca ferma avunda (sco ad Andeer), per l'autra perquei ch'il concept da lungatgs dil cantun (cun la generalisaziun dil talian per gl'entir Grischun tudestg) ha catschau a cantun aunc pli fetg il romontsch en loghens sco Flem, Domat, Razen, Veulden e. a. v.).

Era sche differentes detagls ein aunc buca sclari definitivamein, san ins resumar:

El territori romontsch dat ei buca semplamein la scola romontscha e la scola bilingua, cunzun il secund tip se dividea en differentas variantes. Tut tenor ils criteris risguardai san ins plidar da silmeins treis ni quater sligiazions differentas.

Tier in'autra categoria da scola bilingua s'auda il model da Cuera ch'ei vegnius instituius igl onn 2000 (sco project da pilot) en ina versiun tudestga-taliana e tudestga-romontscha. El cass da Cuera ein tut las difficultads semussadas che sedattan ord il fatg ch'il romontsch ha buca in extravagant prestisch els loghens ch'ei vegni germanisai el decuors dalla historia. Era ella capitala grischuna ei il lungatg bein existents, mo buca senz'auter sco ina valeta ch'ins considerescha generalmein sco digna da vegnir promovida. Duront il temps d'emprova ha ei dau discussiuns sch'ins vegli insumma cuntinuar cun il project sin fundament dalla participaziun mudesta d'affons romontschs; il diember ha all'entschatta buca lubiu da menar ina partiziun tudestga-romontscha sco classe regulara, e la finala han ins elegiu la sligiazion da cumbinar duas annadas che vegnan menadas ensemen sco classe dubla. Pia, enstagl dalla classe isolada tenor onn vegn instruiu duas classes ensemen, semeglient sco quei ei il cass en biaras scolas ruralas. Il program d'accompignament ha principalmein la funcziun da segirar ch'ils resultats che vegnan contonschi ellas classes bilinguas correspundien a quels dallas classes cun instrucziun el lungatg dil liug, pia tudestg. L'evaluaziun muossa en quei risguard ch'il model «scola bilingua» secumprova, las prestaziuns el rom examinau che vegn daus en

moda immersiva el secund lungatg (matematica) ed ils resultats en tudestg sco «lungatg dil liug» ein en mintga cass actuals a quels dallas classas da controlla, ella tendenza parzialmein schizun megliers, (quei che sa denton buca vegnir explicau exnum mo cun il model da scola). Sin fundament dils resultats contonschi eis ei da prever ch'ins installeschi definitivamein la scola bilingua a Cuera.

Quella survesta fa pertscharts ch'ei dat in grond spectrum da singulas purschidas per affons romontschs ni cun enconuschientschas da romontsch en quels dus lungatgs che stattan en discussiun. Quella varietad ensiara naturalmein era in'entira retscha da damondas e problems che vegnan sligiai en moda differenta, ni ein magari era (aunc) buca sligiai. Las damondas principalas vegnan presentadas el suandont, e sin fundament dallas constataziuns partenent las decisiuns ch'ei vegnidas pridas duei la cumparegliaziun cun quei che vegn praticau tier autras minoritads linguisticas vegnir fatga e discutada.

Tier ils romontschs variescha l'alfabetisaziun en emprema lingia tenor il status dil lungatg el liug da scolaziun. La scola fundamentala romontscha alfabetisescha consequentamein per romontsch, ed ils scholars acquistan la scripziun tudestga sistematicamein cu els emprendan tudestg tenor urari uffical, numnadamein durent il quart onn da scola. En principi elegian las scolas bilinguas el territori tradiziunal romontsch tendenzialmein l'alfabetisaziun parallela, a Cuera denton ein ins sedecidiu per il tudestg sco lungatg d'alfabetisaziun e lavura activamein cun la varietad scretta pér il secund onn da scola. En vesta alla cumposiziun dallas gruppas eis ei stau clar a Cuera gia dall'entschatta naven ch'ins prenda il standard sco basa per l'instrucziun romontscha.

Partenent l'attribuziun dil(s) lungatg(s) allas persunas d'instrucziun ei la tendenza empau semeglienta: Ellas scolas romontschas instruescha la medema persuna ton en romontsch sco en tudestg, ella situaziun dalla scola bilingua dat ei en principi ina repartiziun tenor lungatgs (che vegn praticada consequentamein cunzun ils emprems onns da scola).

Dapertut eis ei previu da cuntinuar cun l'instrucziun dad omisdu lungatgs. Con bein che quei selai realisar per il lungatg minoritar dependa dallas circumstanzias; il fatg che l'instrucziun naven dil scalem superiur succeda per part ordeifer ils loghens cun scola romontscha ni bilingua porscha certas difficultads per segirar dapertut quantad e qualidad dalla scolaziun romontscha el rom previu.

2. Sloven e tudestg – Carinzia/Austria

Situaziun generala e fatgs

La Carinzia, ina dallas «tiaras» (Bundesland) dall'Austria, ei situada al cunfin linguistic denter tudestg e sloven. Ils cunfins naziunals muntavan tochen igl onn 1989 ina lingia quasi nunsurpassabla denter ils blocs politics europeics, las relaziuns denter Austriacs e – da gliez temps – Jugoslavs eran quasi nunexistentas. Il lungatg sloven era restaus lungatg da communicaziun en in diember vischnauncas ella regiun proxima alla Jugoslavia, ed il contract statal digl onn 1955 cuntegn in artechel (art. 7) che garantescha ina certa protecziun dallas minoritads slavas ell'Austria, ina cundiziun che la Jugoslavia ha formulau avon che renconuscher il cunfin denter las duas tiaras. Facticamein ha il sloven gudignau in status giuridic, mo pauc renconuschientscha.

Enconuschentas ein las tensiuns adina puspei vegnidas en connex cun ils cumbats per ils muossavias: schegie ch'ils loghens slovens havessen il dretg d'inscriver il num local en sloven ein las tablas adina puspei vegnidas demontadas da gruppas militantas antislovenas («Orts-tafelstreit»). Quei che la constituziun prevesa per la protecziun dil lungatg minoritar vegn adina puspei torpedau ella pratica; la politica populistica en quella regiun ei buca fetg aviarta per damondas da minoritads linguisticas e cunzun buca enviers ina gruppa cun in lungatg slav.

La scola denter lungatg maioritar e minoritar

Il sloven ha ina certa tradiziun sco lungatg da scola. El 19avel tschentaner, pia durent il temps digl imperi austriac-danubian (la monarchia imperiala), esistevan scolas slovenas e scolas mischedadas (sloven-tudestg) en differents loghens, e quei en emprema lingia sut l'egida da spirituals engaschai en fatgs da scola¹¹. Il davos tierz dil tschenta-

¹¹ ULRIKE VOGEL: *Jistum versus Lepena: Zweisprachiger Unterricht in Friesland und in Kärnten*. (www.ned. Univie.ac.at; 26.3.2007). Las informaziuns vegnan pridadas ord quella resumaziun.

Ina presentaziun fetg concentrada cun indicaziuns da litteratura: MARIA WEDENIGG: *Die Schule der slowenischen Minderheit in Kärnten*. En: Werner Wiater/Gerda

ner para quei che vegn numnau il «model utraquistic» d'haver priu surmaun, q. v. d., il lungatg local (quei vala buca mo per il sloven, mo bein era per biars auters lungatgs ella monarchia) survescha sco «lungatg da punt» per introducir ils affons ella litterarisaziun, quei en vesta al diever oral e scret dil tudestg. Sco conseguenza surprena il tudestg pli e pli fetg el decuors dils onns da scola e marginalisescha il lungatg local. Quei model valeva en Carinzia tochen ils onns trenta dil 20avel tschentaner. Duront l'era faschista ei il sloven vegnius supprimius, instrucziun e diever dil sloven eran scumandai. Suenter 1945 han ins reintroducìu precautamein il sistem da scola biling. El territori definìu sco bilings («gemischtsprachiges Gebiet») daventa l'instrucziun en dus lungatgs obligatoria per tut ils affons, quei duront ils treis emprems onns da scola. La cuntinuaziun naven dalla quarta classa ei buca fixada ligiontamein. La pressìun da tscherchels nazionalistics (oravontut il «Kärntener Heimatdienst») ha giu per conseguenza ch'ins ha statuiu la pusseivladad legala da dispensar ils affons dall'instrucziun bilingua, e da quei «dretg» han pli che 80% dils geniturs fatg diever, denter quels era numerus geniturs slovens! Els ein stai dad ina vart sut ina gronda pressìun dils vischins e temevan da l'autra vart era che la scolaziun en sloven porti mo disavantatgs als affons. Dapi igl onn 1959 ston ins s'annunziar per la scola bilingua, quei che vala tochen oz. Aschia muossan las cefras d'annunzia il svilup duront ils davos decennis dil 20avel tschentaner e fan attents sin l'influenza da moviments che survargan per part il spazi geografic e politic dalla gruppa pertuccada.

Las cefras d'annunzia per l'instrucziun bilingua muntan per igl onn 1959/60 18.68%, tschessan igl onn 1975 sin il minimum da 13.29% e creschan puspei (1985: 21.5%, 1995: 25.92%) tochen sin 39.19% igl onn 2004.¹² Ina rolla interessanta el svilup dalla scola bilingua gioga segir la fundaziun d'in gimnasi biling (1957) ch'ei vegnius transformaus encunter la voluntad dils slovens en ina scola media slovena; cun quella mesira vulevan las partidas politicas isolar la scolaziun bi-

Videsott: Schule in mehrsprachigen Regionen Europas – School Systems in Multilingual Regions of Europe. Frankfurt a. Main 2006, p. 309–315.

¹² Indicaziuns tenor «Landschulrat für Kärnten 2005», presentadas en in referat da Brigitta Busch, tenius a Winterthur igl october 2006.

lingua e sminuir sia attractivitat. Malgrad quellas emprovas ei il gimnasi sloven daventaus in grond success ed ha promoviu la formaziun d'ina elita culturala slovena en Carinzia. Denton ei il clima economic semidaus en quella regiun da cunfin en ina moda che promova la promptadad d'emprender e tgirar il sloven: Las relaziuns cun la Slovenia ch'ei daventada in stadi autonom ed ha ina respectabla potenza economica han fatg vegnir pli attractivs il lungatg minoritar, ins entscheiva ad emprender quel sco lungatg jester cun valeta economica.

Ellas davosas dumbraziuns dil pievel indicheschan 12'600 persunas il sloven sco lur lungatg da communicaziun, 60'000 persunas dian ch'ellas capeschien quei lungatg. Dils affons che s'annunzian per l'instrucziun bilingua disponan duas tiarzas da neginas enconuschientschas dil sloven, e tuttina sedecidan ca. la mesadad dils scolars ch'han frequentau quell'instrucziun da cuntinuar cun la scolaziun bilingua sil scalem secundar (fuss il tschunavel onn da scola).¹³

Il modus da recrutaziun dils scolars munta ch'affons senza enconuschientschas dil sloven – ils slovens ein pervia dil lungatg da communicaziun ella publicitad en principi bilings – vegnan instrui ensemen cun quels che drovan il sloven sco lungatg da communicaziun ni han enconuschientschas passivas. Ils dus lungatgs vegnan tractai adualmein¹⁴. Gia naven dall'entschatta vegn empriu da scriver e leger en omisdus lungatgs. Ins selezziunescha buca singuls roms che vegnan instrui en in lungatg, en scola vegnan tut ils roms dai aschi bein en in sco en l'auter. Organisau vegn quei aschia ch'ins fa per in temps scola en tudestg e mida lu il lungatg d'instrucziun per tut ils roms. Ils affons emprendan pia da duvrar e differenziar dus differents lungatgs e da dominar las scripziuns che includan era la differenza da representaziun da suns ella scartira. Las persunas da contact sincereschan che quei detti buca difficultads pli seriusas.

¹³ Indicaziuns dallas scolastas e scolasts; las informaziuns vegnan da B. Busch, mira ann. 11.

¹⁴ Ils emprems treis onns vegnan ils lungatgs duvrai mintgamai per 50% dil temps d'instrucziun. Naven dalla quarta classa vegn il sloven reducius sin 4 uras per jamna. La partiziun monolingua e la secziun bilingua vegnan menadas separadamein. Gruppas cun meins che 7 scolars vegnan menadas sco classa ed instruidas da dus scolasts ni scolastas (p. 2).

Quell'organisaziun cundiziunescha ch'ins hagi scolasts e scolastas che domineschan era il lungatg minoritar. Perquei serecruteschan quel/las oravontut ord il milieu biling. Ella Academia pedagogica a Klagenfurth absolvan ils futurs scolasts in examen en lungatg e cultura slovena e da didactica dil lungatg sloven e dall'instrucziun bilingua. La cuntinuaziun dalla scolaziun bilingua ei dada cheutras ch'il sloven ei francaus sil scalem dalla scola media (mira sura), e dapi ils onns novonta dat ei era formaziuns professiunalas ch'integreschan il lungatg minoritar (commerci, turissem).

3. Frisic sco lungatg d'identificaziun per ina provinza

La Frisia ei ina provinza nederlandesa cun ina cultura tradiziunalmeyn rurala. Il frisic ha giu tschentaners alla liunga la funcziun da lungatg da famiglia e da comunicaziun. Dapi la fin dalla Secunda uiara mundiala ha l'immigraziun da persunas ord las autras parts dalla tiara entschiet a metter en damonda radicalmeyn la «diglossia stabila»¹⁵, e quei ha era giu in'influenza sin il status dil frisic sco lungatg d'instrucziun. Denton ei il lungatg dil liug daventaus in lungatg minoritar, e quei, sco ei para, praticameyn en tut las parts dalla provinza.

Dapi 1980 ei il lungatg frisic in rom obligatoric per tut ils scholars e scolaras ella provinza che sedeclara sco territori biling. Igl ei lubiu (!) da duvrrar quei lungatg durent tut ils onns dalla scola elementara dapi igl onn 1975. Las finamiras ein en principi las medemas sco per il nederlandès, perscripziuns quantitativas vegnan buca fatgas¹⁶.

Quei munta che l'instrucziun dil lungatg minoritar seigi normada mo rudimentarmeyn. Ei dat scolas nua ch'il lungatg frisic ei representaus mo in'ura per jamna e nua ch'il nederlandès ei la normalitad en scola. Autras scolas enconuschan in «di frisic» ni il «miez di frisic», puspei autras han in sistem d'immersiun parziala (singuls roms ve-

¹⁵ ALEX M. J. RIEMERSMA: *Möglichkeiten der Schulautonomie in Friesland*. En: *Schule und Sprachen/School and Languages*. Ed. digl Istitut pedagogich la-din. Meran 1995, p. 79-94.

¹⁶ ULRIKE VOGEL: *Jistrum versus Lepena: Zweisprachiger Unterricht in Friesland und in Kärnten*. www.ned.univie.ac.at (26.3.2007).

gnan dai el lungatg minoritar), tenor Ulrike Vogel ei era la mischeida dils differentes models derasada. Ei dependi fetg dalla situaziun specifica e dallas persunas d'instrucziun co ins risguardi e promovi il lungatg frisc. Il cass special d'ina scola che stat el center dalla contribuziun ch'jeu consulteschel per quei artechel ei la decisiun per ina bilinguitad fetg consequenta: Il lungatg da scola alturnescha d'in di a l'auter, ils affons han il dretg da duvrar quei lungatg che stat pli dattier ad els, e la realitad ei quella ch'ei semuossa tier mintgin tgeinin dils dus lungatgs dominescha¹⁷.

Per il lungatg frisc eis ei ina necessitad da far mieds d'instrucziun, ei dat in cudisch da lungatg e cultura e da lectura, differenziau per ils differentes scalems, e la televisiun da scola emetta mintg'jamna in'emissiun da mes'ura per la scola.

Quella varietad ei praticabla perquei ch'il sistem nederlandès ei ordvart liberals e fetg reservaus quei che partegn reglemantaziuns. Quei promovi il svilup da sligiazziuns creativas ed adattadas alla situaziun, mo sappi era haver per consequenza ch'il lungatg minoritar vegn negligius ed ignoraus. Duas tiarzas dallas scolas secuntentan cun la dotaziun minimala, numnadamein quell'ura per jamna ch'ei perscretta, e quella vegni emplenida pli savens cun «folclora» che cun instrucziun da lungatg efectiva.

Era il lungatg frisc vegn promovius oravontut ils emprems onns da scola. Dapi 1993 fuss il frisc rom obligatoric sil scalem secundar, ei vegn denton instruiu els biars cass mo durent igl emprem onn en quei lungatg. La pusseivladad da far in examen final alla fin dalla scola exista en certas scolas.

Il lungatg frisc ha mai conquistau ina ferma posiziun en scola; quei lungatg ei vegnius remplazzaus gia il 16avel tschentaner tras il nederlandès da standard. Durent il 19avel tschentaner dat ei era in «resvegl frisc» sco en numerusas autras regions linguistics ell'Europa, mo sco lungatg da scola eis el vegnius cumbattius gia baul¹⁸. El 20avel tschentaner porscha la provinza sustegn per menar cuors facultativs ordeifer

¹⁷ U. VOGEL, sco sura, p. 8.

¹⁸ 1816 eis ei vegniu cussegliu als scolasts «da buca tolerar quei lungatg da purs en scola» – DE JONG/RIEMERSMA, 1994, 15, tenor U. VOGEL, sco sura, p. 2.

las uras da scola, e pér dapi 1937 astga quei lungatg vegnir risguardaus en scola, integraus el rom «nederlandès» ni ellas uras da leger. Dapi ils onns 50 astga vegnir instruiu en frisc, denton mo tochen la tiarza classa, 1975 croda quella limita, e dapi 1980 ei quei lungatg rom obligatoric ella provinza.

Demai che tut ils scholars dalla provinza (ei dat mo paucas excepziuns nua ch'igl obligatorium vala buca) vegnan confruntai cun il frisc, era sche quel ei buca il lungatg-mumma da tuts, sesviluppescha ina bilinquitad, silmeins receptiva. Buca tut ils affons nederlandès disponan d'enconuschientschas che survargan la habilitad da leger e da duvrar in pign diember da plaids e locuziuns. La tenuta enviers il frisc seigi «ni odi ni aversiun aviarta, mobein els biars cass indifferenza»¹⁹.

Schegie che la situaziun bilingua dalla scola ensiara era l'intermediaziun d'in lungatg – ils affons che discuoran buca frisc vegnan confruntai cun in lungatg «jester» – para la damonda, co che quella intermediaziun succedi ni havessi da succeder da buca esser in tema. Igl accent vegn plitost mess sin la capientscha per l'autra cultura linguistica, l'acceptanza vicendeivla, senza ch'ins vegli contonscher sistematicamein la dominonza d'in secund lungatg.

4. Ladin dolomitan en ina provinza plurilingua

La posiziun dil lungatg minoritar enteifer ina minoritad linguistica pli gronda

La vischinonza tradiziunala dalla minoritad retoromontscha ellas valladas dallas Dolomitas ei el mument ch'ins vul descriver la situaziun aschi objectivamein sco pusseivel buca senz'auter mo in agid. Tras las numerusas visetas ed ils contacts persunals han ins l'impressiun dad esser orientaus dètg bein davart la situaziun da quella gruppa linguistica; ei dat tontas caussas cumineivlas cun il romontsch el Grischun. Il ladin ha da batter per sia survivenza en ina provinza dominada da tudestg e talian, il diember dils plidaders semova en dimensiuns cumparegliablas, la regiun ei structurada semeglient sco tier

¹⁹ U. VOGEL, p. 3.

nus, ei dat differentas vals, vitgs ellas muntognas, in center cultural communabel dat ei buc, mobein centers subregiunals, e cun l'introducziun d'in standard fan ins semegliontas experientschas sco el Grischun romontsch.

Sin fundament da quell'enumeraziun vesan ins era spert certas differenzas. Il Grischun ei era in cantun cun treis lungatgs, mo la posiziun da quels ei ord motivs historics fetg differenta da quei che vala per la provinza da Bulsaun²⁰. Il tudestg, ch'ei vegnius supprimius el l'era faschista, san ins considerar sco emprem lungatg per ina gronda part dalla populaziun. Tut ils habitonts emprendan e domineschan naturalmein il talian ch'ei lungatg da scola e d'administraziun, igl ei denton nunsurveseivel per ina persuna d'ordeifer ch'il tudestg dominescha el diever quotidian ella gronda part digl intschess dil Tirol meridiunal. La gruppa tudestga ei ell'Italia ina minoritad, ed ins sa con liunga che la lutga per ina certa renconuschientscha dallas minoritads ei stada ell'Italia, era ils emprems decennis suenter la fin dalla Secund'uiara. Denton ei il status dil tudestg sil plaun regional relativamein buns. Aschia ch'il Tirol meridiunal vegn consideraus en biaras publicaziuns sco «cass da model per la protecziun dallas minoritads»²¹. Bein han ins en quels cass en mira la situaziun dil tudestg, il status e la pratica dalla minoritad ladina, ina minoritad ella minoritad, vegn tematisada per regla en moda plitost pauschala.

L'instrucziun da lungatg en scola ha giugau ina gronda rolla ella politica en connex cun reconuschientscha e posiziun dils lungatgs. La gruppa tudestga ha adina punctuau l'impurtonza dall'instrucziun da tudestg per garantir la survivenza dalla cuminonza linguistica. Quei ha la finala giu per consequenza ch'ins ha sviluppau in model da scola paritetic cun cumparts definidas da tudestg e talian.

La minoritad per propi fussen naturalmein ils ladins. Tgei succeda cun lur lungatg e cu, nua e co vegn il lungatg-mumma instruius?

²⁰ Tut las informaziuns ed indicaziuns che suondan serefereschan sin las duas valladas Gardeina e Val Badia che s'audan tier la provinza autonoma da Bulsaun. La situaziun dallas duas ulteriuras valladas cun populaziun ladina che s'audan tier la provinza Trient resp. Belluno vegnan buca discutadas per ch'ins sappi renunziar sin tut quellas differenziaziuns che fussen necessarias e surcargassen quella presentaziun.

²¹ MATTEO TALBON: *Die Ladinier-Minderheit auf dem Rückzug*. www.gfbv.it/ladin/dossier/ladiner.html (15.07.2007).

La provincia autonoma da Bulsaun (Bozen) dispona dad ina pagina d'internet cun il cavazzin «Ladinische Kultur und Ladinisches Schulamt». Ina contribuziun ei dedicada al terminus «Ladinische Schule». El text vegn lu precisau, ch'ei setracti ufficialmein dalla «scola dils loghens ladins» (Schule der ladinischen Ortschaften)²², e leutier s'audan 8 vischnauncas dalla Val Gardeina e dalla Val Badia. En quei territori eis ei previu exclusivamein il model «ladin-paritetic». Cun quei model veglien ins

a) satisfar al basegns da mantener e promover lungatg e cultura artada e

b) garantir enconuschientschas equivalentas e differenziadas («gediegene Kenntnisse») dils lungatgs d'instrucziun tudestg e talian.

El center da quella circumscripziun stattan las pretensiuns che vegnan fatgas enviers scolasts e scolastas che dueian astgar instruir ella «scola ladina»: Ils candidats ston documentar en in examen a scret ed a bucca ch'els disponien d'enconuschientschas sufficientas dils treis lungatgs per saver sorprendar ils posts d'instrucziun che stattan a disposiziun en quellas scolas («Stammrollen»). Per la scoletta e per la scola fundametalta eis ei previu d'eleger persunal d'instrucziun cun ladin sco lungatg-mumma, per la scola secundara vegnan candidats ladins preferi a quels d'auters lungatgs. Sco legitimaziun per quella «discriminaziun positiva» vegn fatg valer che l'experientscha da quellas persunas che seigien stadas confruntadas dall'entschatta enneu cun la pratica da differents lungatgs seigi in avantatg pedagogic. La cumpetenzza che seresulteschi ord quei fatg cumpenseschi eventualas munconzas ch'ils ladins savessien haver partenent tudestg ni talian. (En principi astgassen gie mo «plidaders nativs» instruir els «lungatgs principals».) Tuttina vegn fatg attents sin certas premissas linguisticas dils candidats da lungatg ladin che hagian aunc buca gudiu ina instrucziun sufficiente en lur lungatg-mumma, quei pervia dalla formaziun aunc buca satisfagionta che sappi vegnir megliurada mo plaun a plaun alla facultad pedagogica a Brixen.

²² www.provincia.bz.it/intendenza-ladina/scolaladina_d.htm.

Co quei model paritetic dils Ladins vesa ora san ins eruir sin fundament da presentaziuns, cun studegiar las disposiziuns giuridicas e cunzun cun s'informar tier personas ch'enconuschan la pratica.

Il settember 2006 ha il minister d'educaziun talian fatg ina cuorta viseta ella Val Badia ed ei s'interessaus per il model «triling dils Ladins», e sin fundament da quei ha el caracterisau la scola ladina sco in «model per interculturalitad vivida»²³. El text per la pressa vegn resumau las explicaziuns dil directur digl uffeci da scola che declara al minister, en tgei senn che la scola el territori ladin seigi «paritetica». Jeu sorprendel quellas formulaziuns che san valer sco ina presentaziun dil sistem ord la perspectiva interna.

Ils dus «lungatgs principals», tudestg e talian, vegnan applicai en repartiziun uliva. Leutier vegn il ladin sco lungatg d'explicaziun e sco agen rom. Igl emprem onn da scola frequentan ils scholars u la classa tudestga-ladina ni taliana-ladina. Il secund onn da scola entscheiva lu l'instrucziun «regulara» paritetica (quei vul pia dir talian e tudestg sco usitau el Tirol dil sid), per il ladin eis ei previu duas uras ad jamna. La «scuola media» fixescha il lungatg d'instrucziun per ils singuls roms, adina cun la finamira da dar la medema peisa ad omisdus lungatgs «principals». Quei cuntinuescha en principi era sil scalem superiur, mo che la dotaziun dil ladin vegn reducida cheu da duas sin ina lecziun.

Il minister d'instrucziun characterisescha quella pratica da «plurilinguitad radicala» sco in exempel che muossi co integraziun e convivenza da differentas culturas reusseschi, e quei seigi ina perdetga che l'autonomia vegni nezegiada en moda positiva. Aschia sepresenta la scola a caschun dalla viseta ufficala.

El statut che reglescha l'autonomia dalla regiun Trentino-Südtirol²⁴ vegnan era ils fatgs da scola defini. In artechel specific circumscriba denter auter quei che vala per l'applicaziun dil lungatg d'instrucziun,

²³ Pressemitteilung des Landespresseamtes 12.9. 2006 (wai.provinz.bz.it, p. 1).

²⁴ Vereinheitlichter Text der Gesetze über das Sonderstatut für Trentino-Südtirol (D.P.R vom 31. August 1972, Nr. 670).

la procedura da s'annunziar per ils differentes tips da scola e la cumposiziun dallas cumissiuns da survegionza e d'administraziun dalla scola. Igl artechel 19 discuora dall'instrucziun dil lungatg-mumma (tudestg e talian) sils scalems scoletta, scola fundamentala e scola secundara e perscriva che las personas ch'instrueschan quei lungatg stoppien esser sezzas plidabras nativas da quel. Naven dil secund, respectiv tierz onn (dependent dallas gruppas da lungatg) ei il secund lungatg obligatorics e vegn era daus da personas cul lungatg-mumma correspondent.

Il ladin vegn durvraus ella scoletta ed instruius ella scola fundamentala dils loghens ladins. Leu vegn el era durvraus sco lungatg d'instrucziun (Unterrichtssprache) en tut ils geners da scola. En quellas scolas vegn instruiu en talian e tudestg, e quei sin basa dil medem diember da lecziuns e cun la finamira da contonscher il medem nivel en omisdus lungatgs.

Quei munta en realitad ch'il ladin seigi, per formular ei en moda minimala, renconuschiu e toleraus en scola e ch'ins prenda notizia da quel els loghens el territori definiu. La dotaziun dad uras e l'orientaziun dallas finamiras sut igl aspect dils dus «lungatgs principals» lai sentir ch'il lungatg minoritar seigi era els loghens ladins plitost toleraus che renconuschiu, silmeins quei che partegn siu status ell'instrucziun. Cerchels pertuccai sefan udir en moda per part ordvart critica en caussa. En in artechel che tematisescha en general la situaziun minoritara ord la vesta dils ladins e discuora dalla discriminaziun dalla minoritad ella minoritad vegn la scola ladina numnada «la scola dall'assimilaziun»²⁵. Cunzun la dotaziun minimala da duas uras per jamna sil scalem fundamental e dad ina suletta ura per il scalem superiu vegn taxada sco tut auter ch'ina mesira da protecziun adattada per il lungatg ch'ei smanatschaus en sia existenza. «Mit zwei Wochenstunden lernt man keine Sprache der Welt. Oder umgekehrt: Wenn zwei Wochenstunden Unterricht die Muttersprache ausreichend sichern, warum wendet dann die deutsche Sprachgruppe dieses Mass nicht für sich

²⁵ www.gfbv.it/ladin/dossier/diskrim-de.html, p. 5.

selber an?»²⁶ Alla maioritad regiunala (tudestga) vegn renfatschau, ch'ella hagi pretendiu da Roma che siu lungatg vegni duvraus p.ex. els formulars da taglia, tier la societad da telefon e tier las viasfier naziunalas, mo ch'ella sneghi consequentamein quei dretg visavi l'atgna minoritad ladina. Era las perscripziuns existentas per il diever dil ladin ella publicitad, p.ex. en inscripziuns ed ella toponomastica vegnien ignoradas quasi sistematicamein, e quei demuossi che la pratica adversaria alla minoritad sefundeschi buca sin munconza d'attenziun, mobein hagi in caracter da program.

Quellas duas posiziuns muossan ch'ei dat era critica vehementa envers la politica da «protecziun» dil lungatg. Per endriescher meglier en tgei senn ch'il model cuntegn tuttina era aspects che san vegnir considerai sco positivs per existenza e promoziun dalla cuminonza minoritara eis ei da mirar tgei che succeda ella pratica, en vesta a nies tema naturalmein spirontamein la pratica scolastica.

La constataziun partenent la dotaziun dil lungatg minoritar ei bein gesta; cun situar il lungatg fleivel aschi agl ur ei il prighel che quel vegni marginalisaus gronds. Impurtont eis ei denton era da mirar tgei che succeda durant quellas uras nua ch'igl urari prevesa instrucziun ladina ni en ladin.

La circumscripziun, ch'il ladin vegni duvraus sco lungatg d'explicaziun, signalisescha che quel hagi la funcziun da basa per menar alla capientscha dil(s) lungatg(s) d'estrucziun e da preparar ils affons aschi baul sco pusseivel per l'estrucziun bilingua. Ord tut las contribuziuns che stattan a disposiziun resorta claramain che las «tecnicas da cultura», pia scriber e leger, s'orienteschan buca vid il lungatg dil liug, mobein vid ils lungatgs dalla tiara (tudestg e talian). «Von der ladinischen Sprache ausgehend, kann die Alphabetisierung entweder in deutscher oder italienischer Sprache erfolgen»²⁷. Il cass normal ei ella Val Gardena il lungatg tudestg ed ella Val Badia il talian. En singulas visch-

²⁶ Sco sura, p. 1.

²⁷ ROLAND VERRA: *Die ladinische Schule und ihre Mehrsprachigkeit*. En: Schule in mehrsprachigen Regionen Europas. School Systems in Multilingual Regions of Europe. Frankfurt a. M. 2006, p. 230.

nauncas ella Val Gardeina san ils geniturs eleger tgeinin da quels dus lungatgs che vegni en damonda sco lungatg d'alfabetisaziun en cumbinaziun cul ladin. Tut quellas circumscripziuns ein bein d'interpretar aschia ch'il lungatg local surveschi plitost sco vehichel e ch'ils affons ch'emprendan da scriber stoppien registrar il lungatg tudestg ni talian sco lungatg da scartira per propi. Il lungatg ch'els discuoran (per ordinari) a casa sa era vegnir screts, quei bein, mo en concorrenza cun ils lungatgs che domineschan en scola vegn la pratica litterara bein ad esser fetg modesta. Ina remarca el medem liug fa aunc attents pli entelgeivlamein en tgei tensiun ch'il ladin ha da survivor: Ei seigi grev da dumignar igl access al model da scola paritetic sch'ins seconcen treschi en moda unilateral mo sin in lungatg d'alfabetisaziun, perquei vegni il lungatg che seigi meins currents (per ordinari tudestg en Badia e talian en Gardeina) applicaus silmeins per in'ura d'instrucziun a di. Actualmein discuoran ins da differentas perspectivas; perquei che tudestg e talian vegnan instrui dapi la secunda classe e perquei ch'ei dat en quei mument midadas jamnilas dil lungatg d'instrucziun ein las pretensiuns per ils affons relativamein grondas. En discussiun stat era ina alfabetisaziun plurilingua naven dall'emprema classe che duess «risguardar adequatamein tut ils lungatgs dalla scola»²⁸. Ellas duas valadas dalla provinza da Bulsaun exista actualmein in project per introducir la didactica plurilingua integrala. Duront ina lecziun per jamna vegnan tut ils treis lungatgs duvrai in sper l'auter, quei vul dir ch'ins hagi aboliu il principi da separar radicalmein ils differents lungatgs en scola, quei che valeva tradiziunalmein sco ina via per evitar mischeida da lungatgs e confusiuns en lur diever. Enstagl da separar ils lungatgs vegn ei intendiu da crear in «uorden da lungatg»²⁹. Quei project ha priu si'entschatta igl onn 2003 cun in'emprema classe e duei vegnir cuntinuaus successivamein tochen sil scalem ault. Ei setracta da crear

²⁸ sco sura, p. 230.

²⁹ RICO CATHOMAS/WERNER CARIGIET: *Auf dem Weg zu einer integralen (Mehr-) Sprachendidaktik*. En: Schule in mehrsprachigen Regionen, p. 147. – A Rico Cathomas engraziel jeu era per las informaziuns ch'el ha dau en connex cun la pratica da scola egl intschess ladin dolomitan.

arranschaments didactics per praticar en in uorden perschadent ils treis lungatgs, dad anflar per mintgin ina funcziun plausibla, aschia ch'ei seresulta buca ina mischeida da lungatgs, mobein in «sistem da diever» che meina era alla reflexiun ed all'applicaziun cunscenta da mintgin da quels. Cunquei che mintga scolast e scolasta domineschan tut ils treis lungatgs eis ei relativamein simpel da planisar e manischar ina tala instrucziun integrativa. Ils resultats da quei experiment savessen esser fetg interessants.

Ina remarca impurtanta en connex cun la damonda dall'alfabetisaziun: Ella tradiziun dalla scola taliana succeda la «letterisaziun», en quei cass igl acquist dils grafems («bustabs») en moda pli u meins reglada savens gia ella fasa prescolara. Ils affons emprendan e memoriseschan las fuormas dallas letras gia avon ch'il process da leger per propi hagi liug, aschia che biars san leger las lettras avon che quellas vegnan attribuidas ad in lungatg. El rom da quella tradiziun san ils scholars e las scholaras era imprenden da leger e scriver ladin, quei che vegn praticau en las uras previdas per quei lungatg.

La funcziun dil ladin ordeifer las duas uras definidas sesminuescha el medem grad sco la capientscha e la cumpetenzza dils dus auters lungatgs crescha. Il lungatg local sappi vegnir duvraus tenor basegns per explicar cu ils affons hagian difficultads da capir cuntegns d'in rom, mo quei cass vegn naturalmein pli e pli rars sin fundament dalla preschientscha e dotaziun dils lungatgs «principals» ell'instrucziun. Uras da lungatg el stretg senn dat ei numnadamein per talian e tudestg mintgamai tschun. Ed el medem mument vegn ton in sco l'auter duvraus ell'instrucziun da tut ils ulteriurs roms.

Organisatoricamein vegn la «paritad» segirada aschia ch'il lungatg d'instrucziun mida da jamna ad jamna; autras sligiazions ein era derasadas, sco p. ex. in ritmus da mesas jamnas. Sil scalem dalla scola media e superiura vegnan ils roms attribui ad in dils dus lungatgs, ed in sistem da reglas segirescha la paritad. Mo il ladin ha buca la funcziun da lungatg d'instrucziun.

Il principi «ina persuna – in lungatg» ei, sco ins ha gia saviu concluder, buca valeivels per la cuminonza ladina. Probabel ei il fatg ch'ina persuna instruescha en differents lungatgs buca ton in resultat d'ina ponderaziun sistematica, igl ei forsa plitost il resultat d'in svilup historic e semuossa sco in avantatg organisatoric. Sco il lungatg local vegn situaus el sistem dils roms da scola fuss ei dil reminent gnanc pusseivel da suandar il principi ch'in scolast ni scolasta duvrassen

strictamein mo in lungatg; sch'il ladin survescha sco lungatg d'explicaziun per affons che domineschan (aunc) buca bein avunda ils «lungatgs principals» eis ei schizun necessari ch'ils instruiders hagien la habilitad e la pusseivladad da midar il lungatg enteifer ina sequenza d'instrucziun. En vesta a quellas pretensiuns succeda era la recrutaziun dils candidats per l'instrucziun ella scola ladina³⁰.

Ord las perscripziuns vesan ins che la preschientscha dil lungatg originar (minoritar) ei previda durant tut ils onns da scola. La pratica cumprovada en situaziuns plurilinguas, da duvrar il lungatg ch'ins vul promover sco lungatg d'instrucziun en differents roms, ei buca existenta. Il fatg che la dotaziun vegn reducida sil scalem superiur ad in minimum absolut vegn criticaus vehementamein dils exponents dil moviment per la promoziun dil ladin³¹; era la constataziun che las cumpetenzas da discuorer e scriver il lungatg seigien nuncuntenteivlas ein explicablas sch'ins sefa pertscharts co ils dus auters lungatgs domineschan ella formaziun. Aschia eis ei era capeivel che la preparaziun da scolasts e scolastas sa buca esser optimala, stuess gie tut quei che maunca vegnir cumpensau durant ils davos semesters da scolaziun.

Mieds e material d'instrucziun vegnan creai en stretg connex cun la pratica. Responsabels per la realisaziun ei igl IPL ch'ha ediu in grond diember da publicaziuns per diever en scola. Il cataglog dils mieds³² ei fetg voluminus e cumpeggia material ordvart vast, naven dil vocabulari illustrau en treis lungatgs per ils affons pigns sur cudischs da lungatg e grammatica tochen a collecziuns da texts e material per tractar temas ord la cultura ed igl ambient. La quantitat gia aschia respectabla vegn amplificada gest sin fundament dil project per la didactica integrativa; cheu vegn creau bia material practic che vegn mess a disposiziun allas persunas ch'instrueschan cun agid da tecnologia moderna.

³⁰ Mira sura, p. 195.

³¹ Mira ann. 25.

³² www.istitut.pedagogich.it

Emprova da far ina sintesa – Conclusiuns

Igl ei evident che quel ch'emproma da tematisar la pratica dall'instrucziun da lungatg tier gruppas specificas minoritaras sesanfla, sch'el deriva sez dad ina tala gruppa, adina puspei en in dilemma. Dad ina vart eis ei difficil da buca seschar surprendre dall'euforia en vesta a tut quei che vegn fatg ord las situaziuns dadas e da buca sestermentar da quei che semuossa sco pauc encuraschont nua ch'ei fuss da promover il lungatg minoritar ch'ei adina en ina posiziun fleivla. Igl ei buca adina lev, mo' nuotatonmeins impurtont da tener aviert ils eglis e salvar la distanza adeguata ed empruar da registrar tgei che sesviluppescha ella singulas situaziuns. La finala setracta ei da far ressortir tgei che la cumparegliaziun muossa.

Scadina situaziun ha sias atgnadads, mo caracteristic per tuttas ei che la necessitad d'emprander schi efficientamein sco pusseivel il(s) lungatg(s) dalla maioritad, che dominescha(n) statisticamein e per ordinari el medem mument economicamein, creescha ina tensiun fundamentala. Plidaders dil lungatg minoritar ston sedecider activamein tgei rolla ch'els vulan attribuir a lur «lungatg-mumma», cunzun el mument che quel semuossa sco instrument che tonscha buca per satisfar a tut quei che la comunicaziun publica damonda. Per l'emprema gada semuossa quei en scola. E cheu dat ei differenzas denter las gruppas che nus havein elegiu per quella presentaziun.

Ina scolaziun fundamentala el lungatg minoritar ei – quei semuossa claramain – ina excepziun. Ch'igl ei vegniu creau en biaras vischnauncas romontschas ina scola romontscha cun lungatg tudestg sco lungatg jester, el 19avel tschentaner pér ellas classas superiuras, quei stat en in context historic ed ha da far cul fatg ch'il romontsch era en ina gronda part dallas regiuns da gliez temps il lungatg da comunicaziun che vegneva duvraus ellas pli differentas domenas. Quei ei gia ina gronda differenza en cumparegliaziun cun las Dolomitas nua ch'il lungatg indigen vegneva ni renconuschius ni risguardaus en scola ed ella publicitad. La revaletaziun dil ladin ha da far cun s'vilups per part cuntradictorics; duront l'era faschista vegneva il ladin consideraus sco dialect talian, e suenter l'uiara ei la tendenza d'assimilar la gruppa minoritara stada fetg exprimida. Ils davos decennis dil 20avel tschentaner ei il moviment per il manteniment dil ladin staus fetg presents ella discussiun per la promoziun dil lungatg, era el rom dil project da

protecziun da minoritads sil plan europeic, quei ch'ha fatg enconuscha la grupp ladina internaziunalmein e contribuescha forsa era empau a sia promoziun³³.

Partenent ils lungatgs che succedan il lungatg-mumma dat ei pulitaz differenzas. Ils affons ladins emprendan naven dall'entschatta ils dus lungatgs «gronds», e quei a bucca ed a scret. La «scola paritetica» ei ina scola bilingua che intermediatescha enconuschientschas integralas en dus lungatgs dalla vischinonza e che reserva per il lungatg oriund in risguard minimal. Las cumpetenzas che san vegnir svilupadas cun quella dotaziun san esser mo rudimentaras. L'alfabetisaziun el lungatg-mumma ei in process da caracter plitost accessoric, in acquist d'ina cumpetenza cuntenteivla el lungatg local mo sin fundament da quei che vegn purschiu en scola ei strusch realisabels, il svilup linguistic cun finamiras pli pretensiusas ei per gronda part la causa dalla singula persuna.

Differenzas

Suenter quellas remarcas che pertuccan quels dus lungatgs minoritars ch'ei propri limitai sin lur atgna grupp – romontschs e ladins ein buca ina grupp linguistica che dispona dad in territori ordeifer ils cunfins naziunals nua ch'il lungatg vegn duvraus dad ina cuminonza pli gronda e che savess dar il «support» necessari – san ins empruar da far ressortir tgei ch'ei (buca) cumparegliabel cun las duas autras gruppas ch'ei vegnidas discutadas cheu. La damonda, schebein il lungatg minoritar hagi ina purtada internaziunala ni buc, semuossa sco fetg impurtonta. Tier il sloven ch'ha giu ed ha per part aunc uss ina posiziun pauc attractiva ella Carinzia vegn la calamita en quei mument pli gronda cu las circumstanziass han revaletau las enconuschientschas dad omisdus lungatgs, igl uffical dalla tiara ed il lungatg minoritar.

³³ P.ex. il svilup d'in standard, center cultural, sforzs per la scolaziun da scolasts e scolastas, dietas che vegnan coordinadas digl Istitut pedagogich ladin a Brixen. Ei dat tier ils cavazzins entuorn il term «minoritads linguisticas» numerusas paginas d'internet che serefereschon sin la grupp ladina.

Cu ils aspects da saver duvrar quei lungatg en in connex ch'empermetta avantatgs economics ein avon maun eis ei buca aschi difficil pli da posiziunar quel en scola, e lu sedat ei era quasi automaticamein che l'alfabetisaziun succeda en moda sufficienta el lungatg minoritar. En quella situaziun ei là dotaziun dils (dus) lungatgs era buca ina damonda aschi delicata pli, tut auter che leu nua ch'il lungatg dil liug vegn reducius sin in diember dad uras ch'ins sa la finala era considerar sco alibi. Per il frisc ei la situaziun empau autra. Per quei lungatg dat ei enzatgei sco in spazi da schurmetg, e quel vegn emplenius cun differents sligiazions praticas che varieschan per part grondamein. Ins savess interpretar quella pratica – en moda simplificonda – sco concept da lungatg da sentupada³⁴, il scopo ei plitost «capientscha vicendeivla» e – quei ch'ins spera da contonscher tras il diever da plirs lungatgs in sper l'auter – ina tenuta caracterisada da toleranza. Cumpetenzas pli vastas el lungatg (minoritar) stattan buca el center.

Interessant ei da constatar con grondas che las differenzas partenent la reglementaziun ein. Il sistem da scola talian definescha la purschida da scola en ina moda ordvart stricta³⁵ e marchescha en quei senn il cunterpol dil sistem nederlandès che lubescha in grond spectrum da realisaziuns praticas.

Remarcas finalas

S'auda la scola el territori dil Grischun romontsch ed ellas regiuns linguisticamein mischedadas plitost tier il tip «sistem reglementau» ni regian relaziuns ch'ei pli damaneivel dil sistem nederlandès?

³⁴ Il terminus «Begegnungssprache» ei era vegnius duvraus el Grischun ella fasa da preparaziun per introducir il talian en scola primara, senza che quel vegni definitius pli exactamein. In aspect central ei ch'ins fetschi bucà ord in tal rom ina damonda centrala dalla promoziun. Mira leutier GERLIND BELKE: *Mehrsprachigkeit im Deutschunterricht*. Sprachspiele – Spracherwerb – Sprachvermittlung. Hohengerten 3/2003, p. 15 ss.

³⁵ Tenor informaziuns da Rico Cathomas eis ei tuttina aschia che la pratica dependa era el territori dolomitan pli fetg dallas singulas persunas ch'anflan sligiazions per part fetg individualas ella situaziun concreta.

Historicamein eis ei bein stau aschia che la populaziun romontscha ei stada involvida en moda decidenta ellas damondas dalla scolaziun dils affons. L'autonomia communal gioga ina certa rolla en quei con-nex; en principi ein praticas regiunalas sesviluppadas, e la legislaziun cantunala ha giu per consequenza ch'ei ha dau in uorden da scola che vala pli u meins per tut las regiuns romontschas, bein cun certas va-riantas ch'ei sedadas en las singulas valladas (p. ex. l'entschatta dall'in-strucziun da tudestg che variava inaga denter la tiarza e la sisavla clas-sa). Mieds d'instrucziun cantunals e tablas da roms resp. uraris han segirau la coordinaziun ed ina certa uniformidad duront ils davos de-cennis. Il romontsch vegn era fixaus sco rom d'instrucziun en quels loghens che s'udevan inaga tier il territori romontsch, e leu exista en principi enzatgei ch'ei cumparegliabel cun la pratica ellas valladas la-dinas Gardeina e Badia, numnadamein ina dotaziun minimala da ro-montsch duront la scola primara e cuntinuitad nunsegirada sil scalem ault. En quels cass ha il romontsch denton buca la funcziun da «lun-gatg d'explicaziun», mobein vegn instruius ord il sentiment d'obliga-zion viers la cultura tradiziunala dil liug e cul scopo da promover il lungatg smanatschau. Partenent la moda e maniera d'instruir e la li-giontadad dils cuntegns ei la pratica plitost da cumparegliar cun quei che succeda en Frisia: las pli differentas sligiazions ein pusseivlas, ina alfabetisaziun el lungatg ch'ei per la gronda part dils affons in lungatg jester ei buca previda.

Ina nova situaziun ei sedada dapi ch'ins ha entschiet ad introducir in niev tip da scola, la scola bilingua. Nua ch'il romontsch vegneva duvraus sco lungatg d'alfabetisaziun avon ch'ins ha realisau il niev tip da scola (sco a Samedan) sedat ei ch'ins alfabetisescha ils affons pli u meins parallelmein en omisdus lungatgs. A Cuera, pia el territori tra-diziunalmein tudestg nua che la scola bilingua capescha sia funcziun era sco quella da promover ils lungatgs cantunals che vegnan duvrai ella capitala dad ina minoritad respectabla, han ins decidiu d'alfabeti-sar igl emprem el lungatg dil liug.

Ins vesa, ei dat, viu internaziunalmein, praticas fetg differentas, mo era tut quei che succeda ellas singulas vischnauncas grischunas ei buca senz'auter d'integrar en in sistem. Ei menass memia lunsch d'enumerar e descriver tut quellas variantas el rom da quella presenta-zion, e dil reminent eis ei era buca aschi sempel da survegnir tut las informaziuns necessarias enteifer in temps raschuneivel. Quei fuss in

tema per in studi specific, e senza dubi fuss ei era impurtont da crear ina survesta per giudicar ed evaluar las sligiazions vertentas.

La munconza da quella survesta che vegn postulada cheu sefa valer mintgaga ch'ei setracta da prender decisiuns partenent innovaziuns che pertuccan il camp da scola primara, cunzun cu quellas impliche-schan consequenzas per il lungatg. Ed ei dat quasi neginas che fan buca quei. Perquei che negin dispona da quella survesta – ed jeu maneg-el cun quei clar e bein era ils uffecis cantunals responsabels – sforza mintga nova damonda dad improvisar. Munconza da directivas sa muntar liberalitad e crear spazis che schendran creativitat, mo munconza da concepziuns ei era la basa per decisiuns arbitrarias. Quei sa esser desastrus per la minoritad, gest perquei ch'igl ei gie statuiu negliu che la posiziun da quella vegni integrada en moda pli u meins ligionta ellas decisiuns.

Viu da mei anora fuss ei urgentissim da limitar quella arbitrariadad smanatschonta cun statuir in concept integral che fuorma la basa per tut las decisiuns che ston vegnir pridas ils proxims onns e che vegnan ad haver consequenzas per il romontsch ed ils auters lungatgs en scola. Ins sa senz'auter postular la plurilinguitad en scola e beneventar quella sco ina premissa per toleranza e capientscha vicendeivla. Mo in punct ch'igl ei da discutir aviartamein ella situaziun nua ch'in lungatg minoritar exista ei tgei valeta ch'ins vul dar alla protecziun da quel. El Grischun romontsch (e tochen uss insumma el Grischun ed en Svizra) selegitimescha la scola romontscha ord il fatg ch'ins vul prender serius il carstgaun cun siu lungatg primar e ch'ins considerescha il lungatg sco ina valeta humana ch'ei digna da vegnir tgirada ed el cass necessari era protegida. Il fatg ch'il romontsch funcziunescha aunc en certas regiuns sco lungatg da communicaziun e da diever (e buca mo sco hobbi) ei era explicabels perquei che la scola ha segirau (tochen uss) las cumpetenzas necessarias per che quei seigi il cass. Sch'ins sto recuorer ad in auter lungatg en tut quels cass ch'igl ei da scriver en-zatgei, lu semuossa igl agen lungatg sco limitaues e restrinschents e piarda senza dubi sia attractivitat. L'alfabetisaziun el lungatg dil liug – pia per nus en romontsch – ei in mied da promoziun dil lungatg minoritar, quei munta denton ch'ins drovi era els onns suandonts en in diember sufficient da situaziuns il code scret el lungatg-mumma. Igl ei bien dad esser pertscharts che quei munta in sforz considerabel ils proxims onns, duront la fasa d'introducziun dil rumantsch grischun en scola, sch'ins vul segirar quella cuntinuitad dalla tradiziun litterala

(leger e scriver) en romontsch. Ei setracta da procurar per material da lectura e da preparar scolasts e scolastas aschia ch'els ein el cass da promover efficientamein la promptad e cumpetenzza da scriver, discuerer e leger dils affons. Quei ei dil reminent era la megliera premissa per acquistar ils lungatgs che ston suandar duront ils onns da scola primara.

Avon che da postular l'introducziun generala dalla scola bilingua per tut las vischnauncas romontschas (romontsch-tudestg) tucca ei da ponderar manedlamein tgei che selai gudignar cun quei e tgei che savess semussar sco sperdita. Sviluppar l'aviartadad per auters lungatgs ei pusseivel gia uss, essend che praticamein tut ils affons en tiara romontscha ein buca monolings pli. Ins sa confruntar els cun la plurilinguitad gia fetg baul³⁶. Introdur la scola bilingua naven dall'emprema classa vul denton dir renunziar sin la schanza da francar la posiziun dil lungatg minoritar e privar quel da quella situaziun privilegida ch'el drova sch'el vul survivor. La necessitad da s'assimilar linguisticamein ei lu insumma buca dada pli, e con confortabel ch'ei fuss lu per scolasts e scolastas e gremis da scola da far clar als convischins dad auters lungatgs pertgei ch'ins duessi far romontsch en scola san ins concluder cu ins ha dau in sguard sin las autras gruppas minoritaras ch'ei vengnidas presentadas cheu, mo era suenter las discussiuns ch'han giu liug el Grischun avon la votaziun per la lescha da lungatgs³⁷.

Il pli impurtont eis ei da far pertscharta l'administraziun cantunala ch'ei detti el Grischun triling bein ina scola fundamentala, mo che quella surveschi a treis regiuns linguisticas. Quei vul dir che la pratica dils davos onns, da statuir reglementaziuns per la scola en ina varianta (orientadas viers la gruppa maioritara) e da «translatar» quellas per las vischnauncas romontschas e talianas, sappi buca esser la via digl avegnir. Quei semuossa inaga puspei en vesta alla damonda d'introdur ils dus lungatgs jasters ch'ei previ per la scola primara ils proxims onns. Ils acts accessibels per la procedura da consultaziun documente-

³⁶ Par. RICO CATHOMAS: *Schule und Zweisprachigkeit*, p. 269 ss. Cathomas skizzescha vias che duessen gidar a tener quen ton dalla finamira dalla plurilinguitad sco dalla promoziun dil lungatg dil liug.

³⁷ Votaziun dils 17 da zercladur 2007.

schan gest quella munconza da differenziaziun che lubescha da prender enconuschientscha dalla realitad linguistica che vala – en quei cass – per ils romontschs. Ei vegn discurrenuot dalla posiziun speciala dil tudestg per ils romontschs ed era las scolas bilinguas paran buca d'exister per l'administraziun. Sch'ins havess dau in'egliada sur ils cunfins ora – el senn da quei che quella contribuziun emprova da far – havess ins bein stuiu s'encorscher ch'ei dat sligiazions pli creativas che da schematisar la successiun dils lungatgs e sfurzar las gruppas pli pintgas da surprender quella successiun formala tenor il muster dalla gruppa monolingua tudestga. Con lunsch naven stat quei dall'idea dalla didactica integrala da lungatgs che vegn praticada ellas Dolomitas en ina situaziun cumparegliaivla?³⁸ Pertgei buca profitar dalla caschun per far la scola romontscha (aunc!) pli attractiva cun introducir igl engles sco lungatg da s'entupada schi baul sco pusseivel en scola primara (secunda classa?) aunc avon ch'entscheiver cul tudestg³⁹? Il tudestg ston ils romontschs emprender en moda integrala, quei vul dir aschia ch'els domineschan el el mument ch'els passan al scalem superiur, sco in secund lungatg primar. Mo pervia da lur plurilinguitad stuess lur «pertschardadad linguistica» esser in grond avantatg per els, e quei «uorden linguistic» sa vegnir statuius sin basa da quei model ch'jeu selubeschel da metter en discussiun. Quei dess era spazi per tgiarar ils lungatgs in sper l'auter, senza ch'il lungatg-mumma vegni alla cuorta. Cun quella formaziun linguistica savessen ils scholars e las scolaras romontschas cumpensar senz'auter quei che maunca forsa ad els sin certs secturs linguistics en in ni l'auter lungatg, e lur experientscha d'emprender lungatgs fuss segir ina buna premissa per lur carriera d'emprender.

Finalmein aunc ina remarca partenent la formaziun da scolasts e scolastas. Sco ellas valladas dallas Dolomitas ein scolastas e scolasts romontschs preparai aschia ch'els san instruir sezs ils differents lungatgs (romontsch e tudestg). Tochen ils davos onns eran ils candidats

³⁸ RICO CATHOMAS/WERNER CARIGIET: *Auf dem Weg zu einer integralen (Mehr-) Sprachendidaktik* (mira ann. 29).

³⁹ Rico Cathomas fa era ina proposta en quei senn. CATHOMAS: *Schule und Zweisprachigkeit*, p. 269 ss.

che vulevan dar scola ellas regiuns romontschas preparai linguistica-mein pulit bein per l'instrucziun, cun quei che la formaziun integrada (5 onns) deva caparra ch'ins hagi giu ina instrucziun en ina buna dotaziun durent plirs onns. Cun il sistem dalla scol'aula pedagogica, che cuoza bein 3 onns, mo nua ch'ei dat actualmein buca instrucziun sistematica dil lungatg, mobein scolaziun cun in accent didactic en vesta alla pratica d'instrucziun, han quellas persunas che disponan buca gia d'ina buna scolaziun el lungatg primar, paucas pusseivladads da megliurar ni tgrar lur cumpetenzas linguisticas. Per la preparaziun da scolastas e scolasts per la scola romontscha munta quei in pensum fetg pretensius. Sper igl acquist dil lungatg da standard (rg) drova ei ad interim aunc la promoziun dallas cumpetenzas dils idioms, e leutier eis ei era aunc da s'occupar dalla didactica d'intermediaziun da seconds e tiarzs lungatgs. Tut quei ensiara naturalmein era ch'ins domineschi lezs lungatgs che vegnan en damonda, per la scola primara pia actualmein igl engles. Auncussa ein buca tut quellas damondas sligidas per cuntentientscha generala.

Ils Ladins dallas Dolomitas disponan dad in Institut pedagogic ladin. En vesta a tut quellas damondas stuess il Grischun, ni pli exact, stuess nossa instituziun per la formaziun da scolast/as forsa era posseder in institut da quei gener che disponess dallas ressursas persunalas e finanzialas, che cussegliass las instanzas politicas, l'administraziun, las scolas e las persunas d'instrucziun, mo che coordinass era igl accompignament da tut quels projects ch'existan actualmein el Grischun, tochen uss pli u meins in sper l'auter.

Litteratura

- BELKE, GERLIND: *Mehrsprachigkeit im Deutschunterricht*. Sprachspiele – Spracherwerb – Sprachvermittlung. Hohengehren 3/2003
- CATHOMAS, RICO/CARIGIET, WERNER: *Il svilup dalla cumpetenzza linguistica tier minoritads*. Ina avischinaziun socio-, psico- e pedalinguistica en duas parts. En: Annalas da la Societad Retorumantscha 108(1995), p. 7–27.
- CATHOMAS, RICO/CARIGIET, WERNER: *Scola romontscha e bilinguitad*. En: Ann. SRR 109(1996), p. 9–27.
- CATHOMAS, RICO/CARIGIET, WERNER: *Survesta dallas cundiziuns da basa per il svilup dalla cumpetenzza linguistica tier minoritads*. En: Ann. SRR 110(1997), p. 7–53.

- HUMMELSBERGER, SIEGFRIED (ed.): *Didaktik des Deutschen als Zweitsprache und interkulturelle Erziehung*. Theorie, Schulpraxis und Lehrerbildung. Hohengehren 2001.
- RICCI GAROTTI, FEDEDERICA: *Il futuro si chiama CLIL*. Una ricerca interregionale sull'insegnamento veicolare. Trento 2006.
- Scuola e lingue/Schule und Sprachen/Scola y lingac*, ed. digl Istitut pedagogich ladin. Meran 1995.
- SIEBERICH, RAINER: *Südtiroler Schulgeschichte*. Muttersprachlicher Unterricht unter fremdem Gesetz. Bozen 2000.
- WIATER, WERNER/VIDESOTT, GERDA (ed.): *Schule in mehrsprachigen Regionen Europas*. School Systems in Multilingual Regions of Europe. Frankfurt am Main 2006.